

Ліна КОВАЛЬЧУК

(учениця 3 курсу

професії «Перукар (перукар-модельєр), соціальний робітник»

ЗП (ПТ)О «Звягельське вище професійне училище»)

Науковий керівник – Інна ВОВК

Конкурсна робота на тему: «ЖИТТЯ ОСВЯЧЕНЕ ЛЮБОВ'Ю»

Вступ.

Кожен народ у процесі розвитку створював свою систему неписаних законів та правил, на основі яких здійснював навчально-виховні функції. Такі закони й правила активно діяли у звичаях народу, відображалися в обрядах, традиціях роду, общини, закріплювалися в характері нації, щільно пов'язувалися з віруваннями, народною міфологією та народною етикою й реалізувалися в праці та поведінці кожного в громаді.

В Україні також уся діяльність упродовж століть формувалася під таким кутом зору, що виховання підростаючого покоління завжди залишалося в його центрі. Мабуть, важко віднайти якусь сферу життя чи творчості нашого народу, яка б тою чи іншою мірою не була пов'язана з вихованням.

Народна педагогіка репрезентувала певні ідеї, норми, вимоги, які з одного боку визначали відповідне наповнення змісту, мети та принципів виховання підростаючого покоління, а з іншого – трансформувалися в його ідеалах, висвітлюючи загальне спрямування становлення молоді людини. Яскравим прикладом такого народнопедагогічного підходу до родинного виховання є, власне, атмосфера сім'ї відомих українських інтелігентів – Ольги (Олени Пчілки) та Петра Косачів. Опираючись на літературні та архівні джерела, можемо стверджувати, що упродовж усіх років їхня родина формувалася на основі взаєморозуміння, щирості, відвертості, дружби та поваги між батьками та дітьми. Життєдіяльність сім'ї спрямовувалася саме на пробудження та утвердження людяності – й це прослідковується як у навчанні дітей основам наук, як у прищепленні їм глибоких почуттів любові до народних звичаїв, обрядів та традицій, так і в пробудженні працелюбства, органічної потреби працювати. Адже з усього цього поступово визріває та формується справжня людина – й саме цим формуванням повсякчас переймалися Косачі. Тому мета нашої роботи – дослідити й відстежити чіткість та послідовність норм народної педагогіки в родинному вихованні дітей Косачів, на основі відстеження долі членів родини Косачів показати кричущий глум над українською духовністю у ХХ столітті.

Основна частина. Органічне взаємопоєднання мети та змісту виховання, притаманне українській народній педагогіці, цілком природно прослідковується в родинному вихованні Косачів. Вся життєдіяльність, повсякденний побут, світовідчуття та світопереживання родини пронизані цінностями українського менталітету, тобто виховував дітей сам український дух. Повсякдення родини Косачів було не просто відкритим до життя народу: воно просто було невідривним від нього. Життя в родині все чіткіше набувало рис конкретного образу рідного народу. Косачі не просто захоплювалися красою, мелодійністю української мови, не просто зачаровувалися обрядовими піснями: тут завжди було глибинне відчуття і сприйняття саме українського народного духу як першопочатку, в якому і завдяки якому людина існує.

Незаперечною є істина, що в сім'ї однаково важлива роль належить і батькові, й матері, оскільки виховує загальний дух сім'ї, культура стосунків, яку творять батьки спільно. І все ж у всіх народів мати має більший, сильніший вплив. Найбільшою цінністю, як і для кожної матері, були діти й для Ольги Петрівни Косач. Вона послідовно обстоювала думку, що кожна родина повинна мати дітей, тому що вони зміцнюють сім'ю, продовжують людський рід. Їй імпонували слова письменника В. Гюго: “Не радий я бачить гніздечко без пташок чи вулик без пчолок, а хату без діток!”. Сама ж вона вважала, що “без дітей родинне життя неповне”. Втім, у їх вихованні Олена Пчілка керувалася не фанатичною любов'ю, а діяльною і мудрою любов'ю матері, котра бачила перед собою конкретну мету: виховати дітей повноцінними, сильними духом особистостями, гідними громадянами рідної землі. Але

Олену Пчілку не влаштувала система навчання і виховання дітей у тодішній Росії. Вона зазначала, що, потрапивши до школи, дитина “переставала бути живою дитиною, а робилася знаряддям суворої дисципліни й виправки” [9, 68]. І, що найстрашніше, – школа відлучала дітей від рідної мови, історії свого народу, витруювала національні почуття. Враховуючи стан справ у освітній сфері, національно свідомі мати вирішили сама вигранити хист і здібності своїх дітей, допомогти їм вчасно визначитися у власних можливостях. Обов’язок свій як матері вона вбачала в закладанні основ дитячих умінь і знань, у наданні перших уроків любові, відповідальності, порядності, честі, совісті, праці. У контексті педагогічних ідей О. П. Косач досить вагомими завжди були національно-культурні мотиви. Сторінки автобіографії дають можливість зрозуміти, що і сама майбутня письменниця виростала під впливом української, “простонародної” і російської, “панської” течій.

Українська течія була її природним оточенням із дитячих літ, тому що няньки, двірська челядь, її діти, гадяцька людність розмовляли українською мовою і зберігали українську етнографію. Особливості полтавської говірки, співу, вбрання, побуту пізнавалися не з книжок, а безпосередньо з життя народу. Сім’я Драгоманових дотримувалася народних обрядів і звичаїв: на Різдво готували кутю, перед Великоднем пекли паски, на Спаса несли до церкви святити яблука і груші. Всі ходили до сповіді, дотримувалися постів. Батьки О. Пчілки виховували своїх дітей у пошані один до одного, до себе, а також до вікових традицій українського народу. Тому і згадувала письменниця про своє дитинство з приємною втіхою. Саме у родині Петра та Єлизавети Драгоманових треба шукати ту систему виховання, що виплекала великих українців, мислителів, просвітителів Михайла Драгоманова, Олену Пчілку, а згодом — і Лесю Українку. І є всі підстави стверджувати, що саме „українська течія” стала згодом визначальною в життєдіяльності сім’ї і в родинному вихованні Косачів [1].

Родину Ольга Петрівна вважала тим життєдайним осередком, в якому формуються національні почуття, закладається підґрунтя національної самосвідомості. Сім’я має сприяти оволодінню дитиною національними цінностями, кращими духовними здобутками свого народу, плекати почуття гордості за приналежність до нього. Саме на такі орієнтири й спрямовувала мати свої зусилля, про наслідки яких Ісидора Косач-Борисова писала: “Національна свідомість у мене була, як то кажуть, з пелюшок. Головні відомості з історії рідного народу теж засвоїла ще в дитинстві. Виховання розвивало в нас людяність та інші моральні вартості й поняття етики й справедливості. Тому я досить рано почала усвідомлювати й обурюватись, що у світі панує груба сила, що існує соціальна несправедливість і т. ін.”.

О. П. Косач вважала, що матері треба так впливати на душу і розум своїх дітей, щоб закладати народно-національне підґрунтя їхньої освіти, виховувати в демократичному дусі, в пошані та любові до свого краю, його історії, традицій, звичаїв, культури. Прагнучи створити дітям український мікросвіт, Олена Пчілка дбала про відповідне дитяче товариство, а для цього спеціально возила дітей до волинських сіл, щоб вони могли поспілкуватися з селянськими дітьми. Мати не шкодувала часу, фізичних зусиль, коштів і часто подорожувала з дітьми Україною, аби вони краще пізнали її природу та побут. Із Новограда-Волинського (Звягеля) Олена Пчілка виїжджала з дітьми до села Жабориці, щоб послухати народні перекази та легенди. Там вони вперше почули про лісову мавку та інших дивовижних істот. Живучи в Луцьку, мати з дітьми відвідали с.Чекну, де почули веснянки, побачили свято Івана Купала. Такі поїздки мали освітню та виховну мету. Олена Пчілка, для якої національно-культурні мотиви завжди мали важливе значення, прагнула в своїй педагогічній роботі опиратися на культуру і світогляд народу. Безмежно закохана в народну творчість, вона вводила у цей світ і своїх дітей, прилучала їх до збирання фольклору. Згодом Леся Українка видасть кілька фольклористичних збірників і багато народних пісень буде записано з її голосу. Син Косачів Михайло, відомий у літературі як новеліст Михайло Обачний (а ще – фізик, математик, метеоролог, винахідник), напівжартома напише, що фізика – найулюбленіша його справа після збирання фольклору [2].

Олена Пчілка вчила дітей “цінити в людях – людину, себто її голову і совість, а не шапку і чоботи”. Намагаючись відгородити дітей від впливу великопанських сімей, де зі

зневагою ставилися до української мови, до простого народу, вона водночас ніколи не ділила людей на “панів” і “не панів”. Діти Косачів, спілкуючись і товаришуючи з селянськими дітьми, вчилися розуміти їхнє життя і працю, проймалися їхніми турботами. Вони ніколи не виділялись серед сільських ровесників ні одягом, ні поведінкою. Внутрішнє чуття педагога, мудрість народної педагогіки підказували Олені Пчілці: дітей змалку треба привчити, що все на землі створюється і дається працею. Діти завжди бачили матір у якійсь роботі: вона або писала художні твори, або перекладала з інших мов чи збирала зразки народного орнаменту, записувала пісні, різні обряди і звичаї, активно займалася громадськими справами, сама керувала великим домашнім господарством.

Розглядаючи працю як органічну необхідність життєдіяльності сім'ї, як святий обов'язок дітей, Олена Пчілка постійно заохочувала їх до трудової діяльності. Діти працювали в саду, на городі, порядкували біля квітників, змалку вчилися шити і вишивати. Праця, що розумілася як норма людського існування, вважалася Оленою Пчілкою трудовим внеском у благополуччя і достаток усієї родини. Саме в материнській школі діти вчилися розуміти, що кожен залежить від праці багатьох людей, що в праці вони збагачуються, розвиваються, утверджуються, мають неабияку можливість отримати й естетичну насолоду. “Олеся гребеться у садку, мов курка, все садить та пересаджує, на се йде час, що зостається від науки. Взагалі у нас усі діти в землі риються з охотою”, – пише Леся Українка М. Драгоманову. О. Пчілка в листі до матері повідомляє: “Мои малые очень заняты, возятся с какими-то писанками. Будут писать на праздниках” [5].

Рано здобуті трудові навички дозволяли дітям давати самим собі раду, коли вони залишалися вдома без батьків. Гра, навчання, вважала Олена Пчілка, – це також праця. Проте, що діти Косачів, виховані в атмосфері необхідності праці як природної потреби кожної людини, ніколи не байдикувати, не гаяли дарма жодної хвилини, свідчить один із листів Ольги Косач до матері, в якому вона розповідає про свій та Дорин (Ізидори) розпорядок дня. Прокидалися діти біля дев'ятої години, одягалися, пили чай, ішли гуляти. Повернувшись із прогулянки, самостійно розпочинали навчання за таким розкладом: один день – російська мова і Закон Божий, наступний – арифметика, географія і музика. Заняття проходили легко, весело, без примусу. “Читаємо ми щодня, і Дора ще й сама читає дуже завзято міфи грецькі, бо їй дуже сподобалось, як я їй розказувала про Одісея, і вона захотіла сама їх прочитати. Грає вона страх охотно” [3, ар. Коли Дора грає, Ольга шиє їй сорочки. Після обіду і прогулянки вони знову читають. Читали також увечері перед сном. Діти були виховані свідомими того, що навчання – це щоденна, систематична, наполеглива праця.

Добре відомо, який вплив на дітей Косачів мала українська природа. Змалечку вони навчені були ставитися до природи як прекрасного, величного, спорідненого і з самою людиною таємничого світу.

Споконвіку родинно-побутова культура в Україні орієнтувалася на цінності та ідеали народної педагогіки: жінку-матір, сім'ю, гармонійну єдність із природою. В родині Косачів ці ідеали були невід'ємним елементом життя. Саме тому й сформувалась могутня творча індивідуальність Лесі Українки тут, де звучало українське слово й задушевна пісня, панував дух прадавньої історії та глибока повага до свого національного кореня. Всі члени сім'ї палко любили свою землю, народ, Україну. Це і принесло їм важкі випробування в післяжовтневий період, коли сталінська репресивна машина безкарно калічила людські долі, знищувала українську інтелігенцію фізично й духовно.

Однією з перших до списку “неблагонадійних” потрапила мати Лесі Українки – відома на той час українська письменниця, академік Олена Пчілка. Втративши ще до революції чоловіка, сина Михайла і доньку, по смерті Лесі вона перебралась до Гадяча, маючи намір зайнятись виданням журналу “Рідний край”. Та влада не дозволила. Характеризуючи свій душевний стан, в листі до О. Кобилянської від 16.10.1913р. Ольга Петрівна писала: “Живу, не слабую. Ще давніше тяжке горе, смерть любого сина, так гірко загартувало моє серце, що вже розбити його не може ніщо...”. Протягом 1917-1919рр. О. Пчілка редагує “Газету Гадяцького земства”, пише ряд п'єс для дітей, оперу “Дві чарівниці”, видає збірку оповідань та віршів “Книжка Різдвянка”. Особливу увагу у своїй культурологічній діяльності в ці роки О.Пчілка приділяла вихованню молоді в

національному дусі: виступала в школах із розповідями про українських письменників, допомагала організовувати літературні вечори, свята тощо [6].

За часів УНР(1918 р.) сприяла перейменуванню “Гадяцькой мужской гимназии” на Гадяцьку чоловічу гімназію імені М.Драгоманова. За виступ на селянській конференції в 1920 р., в якому радянська влада запримітила крамолу, її було заарештовано. А хіба багато треба було доказів, щоб звинуватити письменницю? Тоді кожне, навіть обережне, слово українського інтелігента, причетного до національно-визвольного руху, вважалось “контрреволюційною пропагандою”. Однак, тоді ще знайшлись захисники й допомогли звільнити її з-під арешту. Після короткого перебування в дочки Ізидори у Могилів-Подільську О. Пчілка приїхала в Київ і до кінця життя працювала в ВУАН.

Хвиля масових репресій кінця 20-30-х рр. і пошуків “ворогів народу” сповна торкнулась сім’ї Косачів. В цьому плані Олена Пчілка, її дочки і зяті та інші родичі, які не були прихильниками того, що творилося в Україні “іменем революції і маузера”, якраз підходили на роль “контрреволюціонерів”. Першим під “караючий меч революції” потрапив чоловік дочки Ольги – Михайло Кривинюк за “приналежність до Спілки визволення України”. Він пройде Лук’янівську і Харківську тюрми, покаже судилище в Харківському оперному театрі... Із в’язниці він повернеться на волю зовсім немічною людиною [14].

У 1930 р. до Вологодської губернії буде вислано чоловіка Ізидори – Юрія Борисова. Заарештований за доносом колег з НДІ цукрової промисловості за “підривну діяльність”, він вирощуватиме цукрові буряки на Вологодщині. Після повернення до Києва у 1938 р. – ще арешт і відповідний вирок.

На початку 1939 р. заарештували й чоловіка Лесі Українки – Климента Квітку. Його теж звинуватили в приналежності до СВУ та в інших “злочинах”.

Не залишала нова влада без уваги й Олену Пчілку. У 1920 р. всю власність Косачів у Гадячі було націоналізовано й забрано родинний фотоальбом, портрети її батька й померлого сина Михайла, листи, гравюри, меблі тощо. У цей період О. Пчілка в листі до знайомого у Могилів-Подільський писала: “Дружина Ваша перекаже Вам, як живемо (тісенько, не дуже вигідно), а про життя духовне не розпишешся... Та й нащо маю розводити Вам, як тяжко, як бридко переживати всю ту бридоту, що переживаєш, бачиш тепер навкруги! Боже, скільки всякого хамства, “подхалімства”! Цур йому...”.

Восени 1929 р. квартиру до О. Пчілки прийшли агенти ДПУ з ордером на “право обшуку і арешту”. Немічна паралізована 80-літня жінка виявилася “нетранспортабельною”: й це врятувало її від смерті на тюремних нарах. Але такої наруги берегиня великого роду пережити не змогла. У жовтні 1930 р. Олену Пчілку поховали на Байковому кладовищі поруч із Лесею та чоловіком. У глибокій скорботі стояли біля могили дочки Ольга та Ізидора, а зяті в цей час перебували в тюрмах. Не було промов. Присутні на похоронах прощались із покійницею, мовчки кидаючи грудочки землі в могилу. Лише Михайло Грушевський спромігся сказати: “Вічна пам’ять Тобі на рідній землі!” [9].

Не менші випробування довелось пройти й Ізидорі Косач-Борисовій. Звинувативши її у шпигунстві й розповсюдженні контрреволюційних чуток, “трійка” НКВС своєю постановою від 20.XI.1937р. вислала вже немолоду жінку на 8 років у так званий ОнегЛАГ. В листі до Н. Крупської від 6. XII.1938 р. Ізидора “в ім’я радянського правосуддя” просила її допомоги в реабілітації та поверненні на волю. Не відомо, чи дійшов цей лист, бо в лютому 1939 р. Н. Крупська померла. Визволення прийшло випадково: при врученні академічної пенсії наркомом освіти Ользі Кобилянській вона запитала його про долю родин Косачів та Старицьких. Нарком зніяковів, не відповів, а при поверненні в Київ зробив усе можливе для звільнення Ізидори з концтабору. З цього приводу в 1939 р. сестру Ізидори Ольгу Косач-Кривинюк приймав М. Хрущов.

Як не дивно звучить, але потрапила під сталінські репресії й сама Леся. За що? А за те, що в драмі “Бояриня” торкнулась теми російсько-українських відносин ще в ХУІІ ст., розкрила їх складність, простежила різницю в самому способі життя двох народів, осмислила долі людей, що потрапили в лабеті азіатського деспотизму... Із її творчої спадщини вилучили все, що збуджувало національну свідомість і приналежність до українського першородства. За твердженням тодішньої літературної критики, “Досвітні вогні” мало не

провіщали жовтневу революцію 1917 року... А написано ж вірш Лесею зовсім з іншої причини... [4].

Перед війною твори Л. Українки взагалі вилучили з шкільної програми і ввели уже під час війни як класика української літератури.

Друга світова війна принесла нові випробування цій багатостраждальній родині. За тиждень до її початку до сина Михайла у Свердловськ поїде чоловік Ольги Косач М. Кривинюк і в 1944 р. загине там під колесами паровоза. При невідомих обставинах в 1941 р. загине в концтаборі і Юрій Борисов – чоловік Ізидори. Потрапить до німецького полону менший син Кривинюків Василь, який після фінської війни служив у Мозирі. Втікши з полону у жовтні 1941 р., дістанеться до Києва. Яка доля чекала б його після визволення, вже тоді було відомо. Тож із наближенням Червоної Армії Ізидора, Ольга та її син виїхали до Львова. Взяли з собою лише домашній архів. Потім доля закине їх до Праги, де Ольга зустрінеться з сестрою Оксаною, а Ізидора з дочкою Олесею та внуками переберуться до Відня. Більше сестри не зустрінуться. В листопаді 1945 р. Ольга померла від хвороби печінки в Аугсбурзі. В 1990 р. дружина покійного Василя Кривинюка передала на Україну єдиний примірник рукопису праці Ольги Косач-Кривинюк “Леся Українка. Хронологія життя і творчості.”

З 1950 р. у США жила Ізидора Косач-Борисова. Вона жила багатим духовним життям, листувалася з автором художньої біографії Л. Українки Анатолем Костенком, з яким познайомила ще в концтаборах, друкувала спогади про Л. Українку та про свою родину. Померла Ізидора 12 квітня 1980 р. у віці 92 роки. Частина її архіву до Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН передала в 1989 р. її дочка Ольга Сергіїв [10].

Які ж сліди залишились на Україні від цієї родини? На жаль, садиба в Гадячі і дача Зелений Гай, побудована для Лесі, знищені вщент. Про них нагадують у Київському музеї Лесі Українки лише вікно і дверна ручка із Зеленого Гаю.

Завдяки ентузіастам, і особливо колишньому директору меморіального музею Лесі Українки Вірі Омелянівні Римській, ця садиба в Звягелі збереглася найкраще. Щосили стараються зберегти свою святиню і працівники музею Л. Українки в Колодяжному, роками чекаючи ремонту обох будинків Косачів.

Нащадки роду Косачів і нині живуть у різних країнах, ревно зберігаючи пам'ять про свою берегиню Олену Пчілку й невмирущу у своїй творчості Лесею Українку. У Єкатеринбурзі мешкає сім'я племінника Л. Українки Михайла Кривинюка, в США – дочка Ізидори О. Сергіїв та син Юрія, теж Юрій Косач; в Будапешті – Н. Драгоманова-Бартаї, в Цюриху – онуки Оксани Косач-Шимановської; в Латинській Америці мешкає з родиною Аріадна Драгоманова, в Канаді – сім'я В. Кривинюка. У серпні 2000 р. померла остання із Косачів у Києві – перекладачка Валентина Болдирева. Залишились нащадки роду Косачів у Чернівцях. Лише в 1989 р. реабілітовано Ізидору та Юрія Борисових [14].

Трагедія родини Косачів – це безприкладний глум над українською духовністю в ХХ столітті. Хай буде він уроком для наступних поколінь, які повинні не допускати подібного й не лише берегти, а й примножувати пам'ять про імена котрі творять націю. Такими, по суті свого життя, є родина Косачів з її потужним потенціалом національного духу.

Вже понад тридцять років у Звягелі традиційно проходить Міжнародне літературно-мистецьке свято «Лесині Джерела», основні події якого проходять у затишному будинку-музеї, де народилася Велика Українка [15]. У 1999 р. в рамках цього свята відбулось урочисте відкриття Музею родини Косачів, на якому була присутня онука М. П. Драгоманова Наталія Драгоманова-Бартаї. Мета діяльності музею – це знайомство з духовною атмосферою родини Косачів-Драгоманових, її світоглядом, ставленням до батьківщини, її природи, мови, звичаїв, а також збирання, облік, збереження, експонування та популяризація матеріалів, які стосуються громадської, літературної та видавничої діяльності Олени Пчілки, професійної та громадської діяльності Петра Косача, життя і творчості Михайла Обачного, Лесі Українки, Олесі Зірки, а також їх родичів, друзів та однодумців. Саме з цього осередку культури розходить багатюща інформація про родинну педагогіку Косачів [16]. В обох музеях проходять виставки, концерти класичної музики,

презентації книг, тематичні культурно-мистецькі заходи й навіть реєстрації шлюбів — і це лише підтверджує та фактично й продовжує кращі традиції, започатковані й утверджені в кількох поколіннях родини Драгоманових-Косачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дмитрук В. Молодість Лесі// Спогади про Лесю Українку. – К.: Дніпро, 1971. – С.96-100.
2. Дражевська Л. Олена Пчілка– зірка українського відродження// Наше життя. – 1991. – Ч.6. – С.3-6; Ч.7. – С.5-7; Ч.8. – С.7-9.
3. Косач О.П. Лист до М.Косача, 30 жовтня1869 року. – Відділ рукописів Інституту літератури НАН України. – Ф.28. – Од.зб.446.
4. Косач О.П. (дочка). Лист до О.П.Косач(матері), 3 жовтня(1898). – Відділ рукописів Інституту літератури НАН України. – Ф.28. – Од.зб.973.
5. Косач О.П.Лист до Є.Драгоманової, 4 травня1882 року. – Відділ рукописів Інституту літератури НАН України. – Ф.28. – Од.зб.338.
6. Косач-Борисова І.П. Спогад про Олену Пчілку// Українська культура. – 1996. – №1. – С.27-28.
7. Мороз М.О. Літопис життя та творчості Лесі Українки.–К.: Наукова думка, 1992.–630 с.
8. Одарченко П. Українська література.–К.: Смолоскип, 1995.–405 с.
9. Пчілка Олена. Микола Лисенко. Спогади й думки. – В кн.: М.В.Лисенко в спогадах сучасників. – К.: Музична Україна, 1968. – С.63-183.
10. Пчілка Олена. Земське зібрання// Газета Гадяцького земства. – 1917. - №90.
11. Роді наш красний. Волинь у долях краян і людських документах.–Луцьк, 1996.–904 с.
12. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка. – К.,1997. – С.10.
13. Українка Леся. Лист до М.Драгоманова, травень1893 // Леся Українка. Твори: У12 т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.10. – С.149-153.
14. Цит. за:Борисюк Т. Трагедія великого роду // Літературна Україна. –1991: 1 серпня.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ:

15. «Лесині джерела» – невичерпні! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://info.nvrada.gov.ua/lesyni-dzherela-nevycherpni/>.
16. Музей родини Косачів-Драгоманових [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<https://info.nvrada.gov.ua/gromadskosti/gumanitarnasfera/kultura/programy-rozvytku-galuzi-ohorony-zdorovya/muzej-rodyny-kosachiv/>.